

Опанасенко О. І.

ПРОБЛЕМА ПОВЕРНЕННЯ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ (УКРАЇНА — НІМЕЧЧИНА)

Європейський вектор розвитку України вимагає від неї бути готовою розв'язувати широкий комплекс проблем, що їх активно розглядає нині європейська спільнота. Питання реституції культурних цінностей, втрачених унаслідок Другої світової війни, тією чи іншою мірою зачіпає майже всі держави Європи. Під час

війни й у перші повоєнні роки з територій європейських держав відбувалося настільки безпрецедентне тотальне переміщення предметів культури, що можна цілком переконливо стверджувати — аналогів цій гуманітарній катастрофі важко знайти в історії європейської цивілізації останніх сторіч¹.

У Центрально-Східній Європі нацистська Німеччина здійснювала планові, систематичні грабунки музеїв, бібліотек, національних і приватних зібрань мистецтва. З огляду на відомі події 1941–1945 рр. найбільших втрат зазнало історико-культурне надбання України, Російської Федерації, Польщі. Щодо України, то йдеться про 151 музей, понад 300 тис. музейних експонатів, близько 52 млн книг, 46 млн архівних справ. Загальне керівництво та організацію грабунків здійснював Оперативний штаб рейхслайтера А. Розенберга. До складу Головної робочої групи «Україна» входили групи «Західна Україна» (з центром у Києві), «Східна Україна» (Дніпропетровськ), «Південна Україна» (Херсон), «Крим» (Сімферополь). До складу штабу Розенберга входили підрозділи «Архіви», «Музика», «Наука», «Образотворче мистецтво», «Етнографія» тощо, де працювали фахівці відповідних кваліфікацій. Крім того, на теренах України паралельно діяли конкуренти А. Розенберга з інших відомств III Рейху — Й. фон Ріббентропа, інших впливових осіб.

Пограбовані культурні цінності вивозилися на Захід й складувалися у спеціально облаштованих для цього сховищах у Німеччині, Польщі. Існує припущення, що гітлерівська верхівка, знаючи, що Німеччину після капітуляції буде розділено на зони, найцінніші експонати розмістило у майбутній зоні американського контролю. Так, після війни збірні пункти у Мюнхені були переповнені мистецькими творами з Франції, Нідерландів, Польщі та СРСР. Значну частину культурних цінностей СРСР американське військове командування передало своїм радянським союзникам. Деякі ж речі, вивезені з країн Балтії, або ж ті, стосовно яких знайшлися дореволюційні власники, військова адміністрація США вирішила не віддавати. Частина культурних цінностей (8 вагонів) безпосередньо прибула до Києва, більшість же прямувала транзитом через РРФСР — м. Пушкіно під Ленінградом. Деякі експонати так і не повернулися в Україну, осівши в Росії.

Після закінчення війни радянською окупаційною адміністрацією у Німеччині було ухвалено рішення щодо вивезення до СРСР німецьких культурно-мистецьких цінностей як компенсації за

заподіяні під час Другої світової війни втрати. Незначна частина цих культурних цінностей була передана до українських музеїв і бібліотек².

Зрозуміло, що Федеративна Республіка Німеччина зацікавлена у поверненні власних культурних цінностей й виступає одним з найактивніших учасників міжнародної співпраці у сфері пошуку та повернення втрачених після 1945 р. національних скарбів. ФРН наполягає на тому, що Радянський Союз порушив норми Гагської конвенції 1907 р., які забороняли вилучення культурних цінностей як військових трофеїв. Водночас нацистська Німеччина відверто нехтувала міжнародними нормами щодо законів та звичаїв ведення війни й не дотримувалася принципу взаємності.

Виходячи з цього, упродовж останніх років Міністерство культури і туризму України та його складова — Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей через Державний кордон України, за погодженням з МЗС, іншими зацікавленими органами влади формує офіційну позицію, що ґрунтується на тому, що Україна є вільною від міжнародних зобов'язань перед країною — колишнім агресором. У цьому контексті варто враховувати, що разом з музейними експонатами, літературою, архівами втрачено більшість довоєнних інвентарних книг та каталогів, фотографічних зображень, а тому з усього втраченого лише одиниці експонатів знайдуться й повернуться в Україну³.

Попри статус постраждалої сторони, Україна неодноразово здійснювала акти доброї волі стосовно Німеччини: робила односторонні передачі культурних цінностей, починаючи від повернення величезної кількості експонатів Дрезденської картинної галереї за часів СРСР (98 364 одиниці, 1955–1958 рр.) і закінчуючи значними передачами за роки незалежності⁴.

У перші роки після розпаду СРСР Німеччина не виявляла до нашої країни зацікавлення й вела переговори щодо втрачених німецьких культурних цінностей винятково з Росією. Це, вірогідно, зумовлювалося інерцією розпочатого ще за часів радянської «перебудови» діалогу між Бонном і Москвою, а також наявністю основного масиву німецьких об'єктів культури саме на території Росії. Крім того, ФРН сподівалася, що виразне прагнення Кремля контролювати усі процеси на пострадянському просторі й виступати речником усіх колишніх республік СРСР допоможе спростити процедуру переговорів, оскільки проблема вирішувалася б з одним партнером замість кількох.

Одначе, Україна сама зробила перший крок, заявивши про себе як самостійний чинник у реституційних процесах. Коли у травні 1993 р. відбувалися Дні культури України у Баварії, то як акт доброї волі німецькій стороні 4 травня 1993 р. було передано 32 одиниці історичних реліквій, пов'язаних з ім'ям Йогана Вольфганга Гете. Відтак Німеччина прореагувала блискавично — вже 12–13 липня 1993 р. у Києві відбулися переговори між представниками німецького й українського урядів, які присвячувалися долі переміщених культурних цінностей під час Другої світової війни та у повоєнні роки. Підписаний двосторонній протокол про співробітництво у виявленні й поверненні втрачених культурних цінностей декларував обопільне прагнення до взаємовигідного діалогу. Документ також передбачав конкретні взаємні передачі культурних цінностей⁵. Тоді ж було утворено Українсько-німецьку комісію з питань повернення втрачених або незаконно переміщених культурних цінностей. Упродовж 1993–2008 рр. відбулося 7 засідань цієї Комісії⁶.

Початок українсько-німецького співробітництва у питаннях реституції культурних цінностей був надзвичайно динамічним й дозволив експертам характеризувати його як ледь не зразкову формулу реституційного діалогу у загальноєвропейському масштабі. Зокрема регулярно відбувалися спільні засідання делегацій й акти взаємних передач виявлених культурних цінностей. Це виразно контрастувало з німецько-російським протистоянням під час розроблення, а згодом ухвалення закону РФ про статус переміщених унаслідок Другої світової війни культурних цінностей, коли росіяни припинили усі перемовини у справі реституції. Йдеться про закон Російської Федерації від 15 квітня 1998 р. № 64–Ф. 3 «О культурных ценностях, перемещенных в Союз ССР в результате Второй мировой войны и находящихся на территории Российской Федерации»⁷.

У рамках двосторонньої співпраці Україна передала німецькій стороні: альбом західноєвропейських гравюр «П'ємонт, місто Турин і сусідні місцевості. 1770 р.», XVII–XVIII ст. (95 одиниць); альбом літографій за малюнками Ф. Гарейса, XVIII–XIX ст. (57 од.); альбом «Краєвиди Швейцарії», XVIII–XIX ст. (71 од., 1996 р.); 8 тис. фрагментів кераміки й виробів зі скла з археологічної пам'ятки давніх германців Каблов; альбом «Збірка гравюр із картин французьких художників-флористів XVII–XVIII ст.» та «Твори Нікола Бертена» (2004 р.) та ін.⁸

В той же час німецькою стороною в Україну було повернуто: колекцію експонатів колишнього Херсонського історико-археологіч-

ного музею — 83 предмети доби неоліту (1994 р.); 173 книги з київської Історичної бібліотеки, в тому числі книги з колишньої бібліотеки Київського митрополита Флавіана; 723 книжки з археології, що походили з довоєнних київських збірок; скіфське бронзове дзеркало; стародавню ікону; картину XVII ст. пензля голландського майстра, що була вивезена під час Другої світової війни з Уманської картинної галереї (2001 р.); ікону XVI ст. «В'їзд в Єрусалим», викрадену 1984 р. (2003 р.); грамоту початку XVIII ст. з фондів Центрального державного історичного архіву України у м. Києві; близько 2 000 негативів з колишнього Всеукраїнського центрального фотокіноархіву⁹.

Найбільший суспільний резонанс викликало повернення 2001 р. до Німеччини так званого архіву Баха — унікальної збірки рукописів західноєвропейських композиторів XVI–XIX ст., що містила 5 119 одиниць зберігання унікальної нотної колекції Академії співу у Берліні, виявленої радянськими трофейними бригадами у Сілезії восени 1945 р. й привезеної до Києва у жовтні 1945 р. 2 листопада того ж року колекція була офіційно передана Комітетом у справах мистецтв при РНК УРСР до Київської державної консерваторії. Від 1973 р. «Архів Баха» зберігався у Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України)¹⁰. У серпні 1999 р. професор Гарвардського університету К. Вольф виступив у пресі з сенсаційним повідомленням про «виявлення» ним «Архіву Баха» (вочевидь «відкриттям» він завдячував якомусь київському «джерелу»)¹¹.

Далі події розвивалися з калейдоскопічною швидкістю. 28 грудня 2000 р. Надзвичайний і Повноважний Посол ФРН Д. Штюдeman за власною ініціативою відвідав ЦДАМЛМ України й зустрічався з керівництвом архіву. 19 січня 2001 р. у Берліні відбулося підписання «Протоколу передачі культурних цінностей Урядом України Уряду Федеративної Республіки Німеччина» Послом України у Німеччині А. Пономаренком й статс-секретарем МЗС ФРН В. Ішінгером. Того дня Президент України Л. Кучма «на знак доброї волі й усвідомлення Україною необхідності повернення переміщених культурних цінностей законним власникам» здійснив передачу канцлеру ФРН Г. Шрьодеру одного з шедеврів колекції — рукописної збірки партитур хоральних піснеспівів, перекладених для органу Й.-С. Бахом. 2 квітня у ЦДАМЛМ України відбулося засідання робочої групи експертів з проблем ідентифікації й опрацювання т. зв. «Архіву Баха». 12 квітня Посол ФРН Д. Штюдeman

відвідав Державний комітет архівів України. 20–25 квітня 2001 р. тривала робоча зустріч українських й німецьких експертів з питань визначення долі архіву Академії співу у Берліні. 31 травня Посол Д. Штюдеман вдруге відвідав Держкомархіви України. 18–21 червня відбулося друге засідання українських і німецьких експертів. 18 вересня 2001 р. з'явилася постанова Кабінету Міністрів України № 1202 «Про вилучення документів з Національного архівного фонду та передачу їх Урядові Федеративної Республіки Німеччини». Нарешті, 29 листопада 2001 р. у Києві підписано Протокол передачі Урядом України Урядові ФРН архіву Академії співу в Берліні¹².

Справа з «архівом Баха» доволі показова для українсько-німецьких реституційних взаємин. Свого часу колишні керівники Держкомархівів України, Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон та Комітету з питань культури і духовності Верховної Ради України висловлювалися проти передачі цих матеріалів Німеччині¹³. Втім, позитивне для ФРН вирішення питання ухвалювали не експерти. Німецькій стороні допоміг політичний чинник: Президентові України Л. Кучми, який перебував у міжнародній ізоляції внаслідок «касетного скандалу», вкрай потрібний був дипломатичний прорив. Відтак, його оточення скористалося «архівом Баха» як зручним приводом для привернення уваги до України й одержання, бодай тимчасового, союзника у вигляді німецького уряду. Отже, звично вдалися до «вольових» методів керування, давши директиву забезпечити у тримісячний термін передачу «архіву» Німеччині.

На переконання ряду правників, повернення до Німеччини нотного «архіву Баха» суперечило українському законодавству¹. Проте, на думку кваліфікованого експерта, активного учасника вітчизняного реституційного процесу й одного з його перших історіографів, відомого вченого з Інституту історії України НАН України С. І. Кота, з правового погляду акт повернення Німеччині «архіву Баха» цілком відповідав міжнародно-правовим нормам, котрі регламентують співробітництво у справі повернення й реституції культурних цінностей, зокрема й втрачених під час Другої світової війни та за її наслідками. Відповідає ця акція також окремим положенням українського законодавства, зокрема ст. 1 і 5 Закону України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» (1999 р.). Передача згаданої колекції ФРН була також юридично зумовлена комплексом двосторонніх договорів

між Німеччиною і колишнім СРСР, правонаступницею яких стала Україна, а також договорів, безпосередньо укладених між Україною й ФРН, що їх ратифікувала Верховна Рада і в яких зафіксовано співробітництво у справі розшуку, повернення та реституції втрачених під час Другої світової війни культурних цінностей. На підставі цих положень діє міждержавна комісія, узгоджені протоколи її засідань є правовою основою для ухвалення відповідних постанов Кабміну України щодо передач культурних цінностей. Отже, назагал акт передачі був належно регламентований і унормований юридично¹⁵.

І з морального боку цю акцію можна оцінювати позитивно — як акт справедливості щодо законного власника нотної колекції, втраченої в роки війни, й підтвердження декларації України щодо готовності співпрацювати з зацікавленими сторонами у вирішенні складних питань повернення й реституції культурно-мистецьких цінностей.

Проблема полягала в іншому: під час переговорів з українського боку було допущено дію вольових й малопрозорих механізмів, унаслідок чого міждержавний протокол про передачу «архіву Баха» доручили одноосібно підписати послу України у ФРН, усунувши від цього офіційну переговорну делегацію. Крім того, перемовини щодо умов і процедури повернення унікальної нотної збірки колосальної антикварної цінності фактично вивели поза межі загального переговорного процесу з питань реституції. Відтак це не принесло Україні жодних дивідендів. Передача мала односторонній характер, при цьому не було задокументовано жодних зустрічних кроків німецької сторони щодо розшуку й повернення втрачених українських культурних цінностей. Акт доброї волі України майже не вплинув на німецьку позицію в переговорах. Як наслідок дії влади зазнали в Україні гострої критики. Із заявами осуду президента й уряду України виступили впливові політичні сили, розцінивши цей крок, з одного боку, як «розбазарювання державної власності», з іншого — як односторонню поступку й помилку України, що позбавляє її можливості повернути власні втрачені цінності у майбутньому¹⁶.

Міжнародний досвід свідчить, що акти передачі культурно-мистецьких цінностей такого формату використовуються для зміцнення міжнародного авторитету держави й двосторонніх стосунків, відбуваються вони надзвичайно урочисто. Проте, у даному випадку Україна, зробивши загалом позитивний крок, не спромоглася

розумно з нього скористатися ні на зовнішньому, ні на внутрішньому відтинках¹⁷.

Оцінюючи наявний досвід українсько-німецького співробітництва з позицій України, можна стверджувати, що практична реалізація німецької політики реституції щодо України виглядає жорсткою й ґрунтується на таких тезах: 1) сучасна ФРН не відповідає за злочини нацистів, пов'язані з розграбуванням й знищенням культурних скарбів України; 2) на території ФРН немає українських культурних цінностей — усіх їх повернуто після війни до СРСР. Відтак для Німеччини це питання вичерпане, а Україна, в разі потреби, має шукати своїх цінностей у Росії або деінде; 3) повоєнне вивезення німецьких культурних цінностей до СРСР суперечило міжнародно-правовим актам й порушувало моральні й правничі норми. Німецькі культурні цінності мають повернутися додому. Будь-які спроби легітимізувати факт переміщення цих цінностей до колишніх республік СРСР, нині незалежних держав, в тому числі до України, не мають правових підстав; 4) питання про так звану компенсаторну реституцію (можливості компенсації втрат культурних цінностей) категорично не визнається; 5) повернення німецьких культурних цінностей з України має бути максимально «економним» для ФРН — відбуватися з найменшими витратами¹⁸.

Вищенаведену жорстку позицію німецької сторони й взаємні суперечності підтвердило й останнє за часом VII засідання Українсько-німецької комісії з питань повернення втрачених або незаконно переміщених культурних цінностей, що відбулося 3–5 квітня 2008 р. у Мюнхені (уповільнення українсько-німецького реституційного діалогу засвідчує той факт, що після VI засідання Комісії у Ялті 2–3 вересня 2004 р. минуло три з половиною роки).

Протокол VII засідання Українсько-німецької комісії з питань повернення втрачених або незаконно переміщених культурних цінностей зафіксував такі позиції сторін:

1. Упродовж останніх трьох років українська сторона неодноразово звертала увагу на те, що одним з головних чинників українсько-німецької співпраці у сфері пошуку й повернення переміщених внаслідок війни культурних цінностей має стати визнання німецькою стороною реституційного обов'язку перед Україною.

2. У свою чергу, українська сторона як жест доброї волі готова розглянути можливі варіанти компромісних рішень стосовно німецьких культурних цінностей, за умови повернення ФРН втраченого Україною або ж компенсації аналоговими експонатами.

3. Водночас німецька сторона продовжує наполягати на дотриманні принципів, що їх сповідують деякі (найменш постраждалі щодо втрат культурного надбання) європейські країни, а саме: культурні цінності мають повернутися до країни походження в односторонньому порядку негайно ж після їхнього виявлення.

4. Українська сторона стверджує, що усі культурно-мистецькі цінності німецького походження, переміщені на територію України як компенсація за заподіяні збитки, є, відповідно до чинного вітчизняного законодавства, власністю України. Німецька сторона не визнає цього й наполягає на їхньому поверненні згідно з нормами міжнародного права про захист культурних цінностей під час війни (яке, втім, гітлерівці, грабуючи українські музеї, бібліотеки, архіви тощо, відверто зневажали).

5. Зазначена вище різниця у концептуальних підходах до проблем реституції культурних цінностей є головною причиною суперечностей й гострих дискусій, які перманентно виникають під час українсько-німецького діалогу.

6. Навіть у випадку, коли виявляться справедливими твердження німецької сторони про те, що певні експонати в Україні втрачені Німеччиною внаслідок війни, це не означатиме зміни нинішнього юридичного статусу цих культурних цінностей як державної власності України¹⁹.

Вихід із своєрідного тупика, що у ньому опинилися на сучасному етапі українсько-німецькі перемовини щодо повернення втрачених під час Другої світової війни культурних цінностей й їхньої реституції, полягає вочевидь у тому, що наявні проблеми можливо вирішити лише шляхом діалогу й пошуку порозуміння на основі доброї волі й норм права. Як для Німеччини, так і для України, вірогідно, прийшов час шукати нових точок дотику й ґрунту задля нових компромісів. Адже старі стратегії себе вичерпали. Потрібні нові підходи, покликані повернути атмосферу довіри й відкритості у двосторонніх взаєминах з питань реституції²⁰.

---

¹ Кот С. Україна між Заходом і Сходом: проблеми повернення й реституції культурних цінностей // Пам'ятки України: історія та культура: Науковий часопис. — 2006. — № 4 (153). — С. 96.

² Див., напр.: Кеннеді Грімстед П., Боряк Г. Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: Винищення архівів, бібліотек, музеїв. — Львів, 1992; Кот С. Українські культурні втрати під час Другої світової війни // Розбудова держави. — 1996. — № 4. — С. 37–39; Grimsted Patricia Kennedy. Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of

Ukraine, World War II and the International Politics of Restitution / Patricia Grimsted Kennedy; Harvard Ukrainian Research Institute; State Committee on Archives of Ukraine; State Service for the Control of the Transmission of Cultural Treasures Across the Borders of Ukraine. — Cambridge, MA, 2001. — (Harvard Papers of Ukrainian Studies). — 798 P.

³ Інтерв'ю дисертантки з заст. голови Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через Державний кордон України П. М. Білашем щодо українсько-німецьких стосунків у сфері повернення втрачених внаслідок Другої світової війни культурних цінностей, 5 серпня 2008 р. Стенограма. Машинопис. Особистий архів дисертантки. — Арк. 1–2.

⁴ Там само. — Арк. 2.

⁵ Україна в міжнародно-правових відносинах. — К., 1997. — Кн. 2: Правова охорона культурних цінностей / Відп. ред. Ю. С. Шемшученко та В. І. Акуленко. — С. 582–584.

⁶ Інтерв'ю дисертантки з заст. голови Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через Державний кордон України П. М. Білашем щодо українсько-німецьких стосунків у сфері повернення втрачених внаслідок Другої світової війни культурних цінностей, 5 серпня 2008 р. — Арк. 2.

⁷ Кот С. Конфіскація замість реституції: Російський закон про «трофейні цінності» // День. — 1997. — 13 березня; Кот С. Украина и российский закон о перемещенных культурных ценностях // Военные трофеи: Международный бюллетень (Москва). — 1998. — № 5. — Июнь. — С. 8–11; Kot Serhiy. Kiever Knoten: Restitution zwischen der Ukraine, Deutschland, Rußland und Polen // Osteuropa. — 2006. — № 1–2. — S. 291.

⁸ Інтерв'ю дисертантки з заст. голови Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через Державний кордон України П. М. Білашем щодо українсько-німецьких стосунків у сфері повернення втрачених внаслідок Другої світової війни культурних цінностей, 5 серпня 2008 р. — Арк. 2.

⁹ Kot S. Kiever Knoten: Restitution zwischen der Ukraine, Deutschland, Rußland und Polen // Osteuropa. — 2006. — № 1–2. — S. 292.

¹⁰ <http://www.archives.gov.ua/News/Archiv-Bach-Protocol.php>.

¹¹ Див., напр.: В Києве обнаружены партитуры Баха // Сегодня. — 1999. — 7 августа. — С. 1; Ricard Philippe. Les Archives Bach retrouvées à Kyiv // Le Monde. — 1999. — 9 août. — P. 14; Пасічник Н. Чи захистить Україна право на безцінну колекцію? Американський професор «відкриває» давно відкрите в Україні // Політика і культура. — 1999. — № 23. — 1–7 жовтня. — С. 42–44; та ін.

¹² <http://www.archives.gov.ua/NB/Archiv-Bach.php>.

¹³ Пасічник Н. Чи захистить Україна право на безцінну колекцію? Американський професор «відкриває» давно відкрите в Україні // Політика і культура. — 1999. — № 23. — 1–7 жовтня. — С. 42–44.

¹⁴ Див., напр.: Акуленко В. І. Реституція культурних цінностей у сфері національних інтересів України // Державотворення і правотворення в Ук-

раїні. — К., 2001. — С. 643–644; Акуленко В. Поки законодавство чинне, його треба дотримуватися // Пам'ятки України: історія та культура. — 2006. — № 4 (153). — С. 104–105; та ін.

¹⁵ Кот С. Україна між Заходом і Сходом: проблеми повернення й реституції культурних цінностей // Пам'ятки України: історія та культура. — 2006. — № 4 (153). — С. 104.

¹⁶ Див., напр.: Захаркін С. Цивілізоване варварство // Українське слово. — 2001. — 25–31 січня. — Ч. 4. — С. 3; Кот С. Культурна спадщина: Межа компромісу. Історія як тест на європейськість. І не лише для України // Українське слово. — 2001. — 15–21 лютого. — Ч. 7. — С. 13; Багачук О. Кучма раздаривает украинские культурные фонды // Слово Батьківщини. — 2001. — 2 березня. — № 8. — С. 4; Благосклонность Запада Кучма оплачивает рукописями Баха // Вечерние вести. — 2001. — 8 июня. — С. 2; та ін.

¹⁷ Кот С. Україна між Заходом і Сходом: проблеми повернення й реституції культурних цінностей // Пам'ятки України: історія та культура. — 2006. — № 4 (153). — С. 106.

¹⁸ Там само. — С. 101.

¹⁹ Інтерв'ю дисертантки з заст. голови Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через Державний кордон України П. М. Білашем щодо українсько-німецьких стосунків у сфері повернення втрачених внаслідок Другої світової війни культурних цінностей, 5 серпня 2008 р. — Арк. 7–8.

²⁰ Кот С. Україна між Заходом і Сходом: проблеми повернення й реституції культурних цінностей // Пам'ятки України: історія та культура. — 2006. — № 4 (153). — С. 106.